

УДК 323.2355.01:316.3

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-4>

Внутрішньополітичні загрози під час війни та у повоєнний час: пошук шляхів мінімізації

Анотація. У статті розглядаються ключові внутрішньополітичні загрози для України, що є актуальними під час війни, а також мають потенціал збереження у період відбудови. Стаття базується на матеріалах проєкту, реалізованого Національним інститутом стратегічних досліджень (НІСД) „Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики” [1]. У рамках цього проєкту було проведене двоетапне експертне опитування. Експертами проєкту стали співробітники інституту та близько 50 спеціалістів (науковців, громадських активістів, управлінців, журналістів), які представляють загальноукраїнські та регіональні інституції. На першому етапі експертам було запропоновано визначити внутрішньополітичні загрози, які, на їхню думку, становлять найбільшу небезпеку для країни. На основі отриманих даних сформовано перелік найактуальніших загроз. На другому етапі дослідження ті самі експерти визначили за п’ятибальною шкалою дестабілізаційний потенціал та ймовірність реалізації кожної з загроз.

На думку учасників проєкту, найбільші ризики для внутрішньополітичної стабільності зумовлені передусім: корупцією; проблемами ефективності влади та стійкості державних інститутів; потенціалом горизонтальної дезінтеграції суспільства; наявністю інструментів російського впливу – УПЦ (МП), проросійських політиків та інформаційних ресурсів; демографічними втратами, депопуляцією, втратою людського капіталу. При цьому як дестабілізаційний потенціал, так і ймовірність реалізації загроз зростають у період відбудови, порівняно з періодом дії воєнного стану.

В’ячеслав Потапенко,
доктор економічних наук,
кандидат географічних наук,
старший науковий співробітник,
Національний інститут стратегічних досліджень

Viacheslav Potapenko,
Doctor of Economical Sciences,
Candidate of Geographical Sciences,
Senior Researcher,
National Institute for Strategic Studies

ORCID: 0009-0008-7791-0113
viacheslav.george.potapenko@gmail.com

Ірина Павленко,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Національний інститут стратегічних досліджень

Iryna Pavlenko,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher,
National Institute for Strategic Studies

ORCID: 0009-0008-5176-2538
ira.paw75@gmail.com

Володимир Нагірний,
кандидат політичних наук,
Національний інститут стратегічних досліджень

Volodymyr Nahirnyi,
Candidate of Political Sciences,
National Institute for Strategic Studies

ORCID: 0000-0003-2674-8319
policy.u482@gmail.com

На підставі вищевикладеного доходимо висновку, що ефективна протидія держави та суспільства внутрішньополітичним загрозам є важливим фактором як стійкості України перед російською агресією, так і успішної відбудови та модернізації після закінчення війни.

Ключові слова: внутрішньополітичні загрози, дестабілізаційний потенціал, імовірність реалізації загрози, воєнний стан, відбудова, національна безпека, влада, суспільство.

Internal political threats during the war and in the post-war period: search for ways of minimization

Abstract. The article considers the key internal political threats for Ukraine, which are relevant during the war, as well as have the potential to remain in the reconstruction period. The article is based on the materials of the project, made by National Institute for Strategic Studies (NISS) „Analysis of threats to national security in the sphere of internal policy” [1]. A two-stage expert survey was conducted within the framework of this project. The experts of the project were the employees of the NISS and about 50 specialists (scientists, nongovernmental activists, public administrators, journalists), who represent national and regional institutions. At the first stage, experts were asked to identify three internal political threats that, in their opinion, pose the greatest danger to the country. Based on the received data, a list of the most relevant threats was formed. At the second stage, the same experts determined the destabilizing potential and probability of realization of each of the threats on a five-point scale.

According to the project participants, the biggest risks for internal political stability are caused primarily by: corruption; problems of government efficiency and stability of state institutions; the potential for horizontal disintegration of society; the presence of instruments of Russian influence – the UOC (MP), pro-Russian politicians and information resources; demographic losses, depopulation, loss of human capital. Both the destabilizing potential and the probability of threats will increase during the period of reconstruction, compared to the period of martial law.

The article concludes that the effective counteraction of the state and society to internal political threats is an important factor in Ukraine's resilience to Russian aggression, as well as successful reconstruction and modernization after the end of the war.

Key words: internal political threats, destabilizing potential, probability of threats, martial law, reconstruction, national security, government, society.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. З 24 лютого 2022 року внутрішньополітичні питання відійшли для України на другий план. Суспільство консолідувалось у боротьбі з агресором. Однак, по-перше, актуальними залишилися не розв'язані у довоєнний час проблеми. По-друге, війна загострила цілу низку таких проблем. По-третє, виникли сформовані вже війною точки напруги. Нарешті, об'єктивні внутрішні вразливості України Росія намагається використати для дестабілізації ситуації, провокування криз, горизонтальної напруги та вертикального конфлікту між суспільством та владою. В умовах тривалої боротьби проти зовнішньої агресії збереження внутрішньополітичної стабільності є одним

з важливих факторів забезпечення стійкості країни. Саме тому вивчення внутрішньополітичних ризиків, оцінка їх дестабілізаційного потенціалу та ймовірності реалізації важливі не тільки як самодостатній науково-практичний напрям, але й як складова зусиль, спрямованих на боротьбу з російською агресією. Крім того, глибоке розуміння суті та природи внутрішньополітичних проблем країни дозволить мінімізувати їх негативні впливи на відбудову та модернізацію України після закінчення війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення, аналіз та пошук інструментів протидії внутрішньополітичним загрозам – постійний напрям роботи НІСД. Щорічні аналітичні доповіді інституту до Послань Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє та зовнішнє становище України” [2] містять детальний огляд потенційних та актуальних внутрішньополітичних загроз. Крім того, науковцями інституту опубліковано низку монографій та статей, у яких розглядаються різні аспекти внутрішньої безпеки. Зокрема, це праці В. Горбуліна, А. Качинського [3], О. Власюка [4], О. Резнікової [5], інших дослідників. Науковці НІСД регулярно вивчають внутрішню безпеку ситуацію в динаміці, з урахуванням нових ризиків, спричинених глобальними трансформаціями у світі в цілому та російською агресією проти України зокрема [6]. У рамках цієї роботи, центром внутрішньополітичних досліджень НІСД було підготовлено доповідь „Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Експертне опитування” [1]. Було також проведено круглий стіл за участю експертів, що взяли участь у проєкті [7].

Вивчення проблематики внутрішніх загроз та їх мінімізації в Україні ведеться з урахуванням сучасних теоретичних напрацювань [8]. Воно базується на ідеях пріоритету безпеки людини [9], підходах, які покладені в основу безпекової політики Європейського Союзу [10], та стратегічних безпекових документах Української держави [11]. У публікаціях українських учених 2022–2023 років основна увага приділяється впливу російської агресії на різні аспекти внутрішньої безпеки. Вплив криз на безпекову ситуацію досліджується в колективній монографії науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України „Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання” [12].

Значний внесок у вивчення окремих аспектів проблем внутрішньополітичних ризиків та протидії спричиненим цими ризиками загрозам зроблено у працях Л. Акімової [13], В. Гулая [14], С. Омельченка [15], інших дослідників.

Методологія дослідження. Великий масив напрацювань вітчизняної науки щодо безпекової проблематики з об'єктивних причин не може бути застосованим у практичній діяльності органів державної влади в умовах війни. А питання внутрішньої політики, в цілому, втратили пріоритетність на фоні боротьби України проти російської агресії. У той же час, тривалий воєнний стан зумовлює появу нових загроз. Також формується ситуація, за якої відбудова буде вестися в умовах, що принципово відрізнятимуться від довоєнних. Саме тому глибокий аналіз внутрішньополітичних загроз

національній безпеці, прогнозування їхньої динаміки під час відбудови потребують уваги дослідників. Зважаючи на зумовлений міркуваннями безпеки помітний брак у відкритому доступі емпіричних даних, матеріалів соціологічних досліджень, автори дослідження використали нетиповий інструментарій – експертне опитування за методом Delphi (Estimate – Talk – Estimate), що передбачає структуровану комунікацію групи експертів, спрямовану на оцінку і прогнозування процесів і явищ, актуалізація яких не очевидна і залежить від впливу багатьох чинників [16]. Це дозволило отримати результати, які дають досить чітке розуміння внутрішньої безпекової ситуації, характеру, дестабілізаційного потенціалу та ступеня ризику, сформованого наявними вразливостями. Також застосована методологія дозволила спрогнозувати динаміку загроз та запропонувати методи їх мінімізації.

Мета, завдання статті. Мета статті – на основі даних експертного опитування встановити головні внутрішньополітичні загрози національній безпеці під час воєнного стану та майбутньої відбудови, оцінити дестабілізаційний потенціал та ймовірність реалізації загроз, визначити шляхи мінімізації негативного впливу вразливостей. Зважаючи на суттєві зміни у суспільних процесах в Україні у період боротьби проти російської агресії, а також розуміючи методологічні особливості дослідження, на основі якого підготовлено статтю, автори ставлять за мету пошук оптимальних політичних підходів, спрямованих на створення умов для мінімізації загроз. Ці підходи можуть бути використані для підготовки органами державної влади конкретних управлінських рішень.

Завданнями статті є:

- встановлення ключових „точок вразливості” у сфері внутрішньої політики у період воєнного стану та прогноз динаміки загроз у період відбудови;
- оцінка загроз як у контексті їх потенціалу дестабілізації внутрішньополітичної стабільності, так і з врахуванням імовірності реалізації цього потенціалу;
- визначення ризиків, пов’язаних зі спробами використання РФ внутрішніх проблем України для того, щоб інспірувати напругу всередині країни і, тим самим, скоротити ресурс стійкості та знизити здатність опиратись агресії;
- пошук підходів, спрямованих на мінімізацію ризиків та запобігання кризовим ситуаціям у внутрішній політиці.

Виклад основного матеріалу. Широкомасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, розпочата у 2022 році, поставила на паузу більшість внутрішньополітичних процесів в Україні разом із деякими їх негативними наслідками, що таїли в собі дестабілізаційні ризики. Разом із тим, війна створила нові внутрішні загрози для нашої держави та загострила старі „хвороби” в системі управління України. Аналізуючи внутрішньополітичні загрози під час війни та оцінюючи їх дестабілізаційний потенціал у повоєнний період, учасники експертного опитування „Аналіз

загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики”, проведеного НІСД у 2023 році, дійшли деяких спільних висновків щодо окремих з визначених загроз та розійшлися у своїх поглядах щодо значимості інших.

Цілком очікувано найбільшою загрозою для Української держави за своїми руйнівними наслідками більшість експертів назвали **корупцію**. І хоча різні експерти, говорячи про корупцію, зосередили увагу на різних аспектах її деструктивного впливу, тим не менш саме явище корупції на всіх рівнях державного управління та надання адміністративних послуг визначається учасниками опитування як таке, що здатне вже сьогодні роз'єднати українське суспільство, підірвати обороноздатність та економічну стійкість нашої держави, а також позбавити Україну європейської та євроатлантичної інтеграції, стати на перешкоді проведенню якісних системних реформ після війни.

Острах експертів перед загрозою втратити шанс на побудову після перемоги „нової України” поділяється і українським суспільством. Так, згідно з даними дослідження „Як відбудувати Україну – соціологічне опитування громадян та представників бізнесу”, проведеного дослідницькою агенцією Info Sapiens на замовлення Transparency International Ukraine за підтримки USAID, 73% респондентів назвали „повернення корупційних схем відмивання коштів на великих проєктах” головною загрозою для країни [17]. А 51% учасників опитування „Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період”, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” на замовлення Національної платформи стійкості та згуртованості, вважають, що вже зараз, незважаючи на війну, яка триває, місцева влада основні зусилля має спрямовувати на боротьбу з корупцією [18].

Важливо також зазначити, що в умовах війни з російським агресором ще одним не менш значимим наслідком наявності в Україні системної корупції є той факт, що це явище має широкий потенціал для використання агресором з метою внутрішньої дестабілізації. Кожен випадок корупційного злочину шляхом надання йому гіпертрофованого розголосу стає інструментом дискредитації влади, що підриває єдність українців у протистоянні агресору, позбавляє віри у перемогу України.

Відсутність довіри до власної держави, у свою чергу, стає ґрунтом для поширення фейків щодо України як „неспроможної держави”. Зокрема – для створення викривленого враження, що українські еліти начебто самі не вірять у майбутню перемогу України і поспішають „розграбувати країну та покинути її народ перед загрозою завоювання та знищення”. Факти корупційних злочинів можуть використовуватися агресором як інструмент підживлення міжгрупових суперечностей, інформаційного провокування деяких груп населення (наприклад – військових) до протестних виступів. Також РФ створює через корупційні заохочення мережі агентів свого впливу в українській владі.

Але ще більшої шкоди корупція завдає внаслідок дискредитації України на міжнародній арені, передусім, серед союзників. Уявлення про Україну як „наскрізь корумповане державне утворення” залишається

досить стійким, навіть з врахуванням того, що ще у довоєнний період такий стереотип зазнавав аргументованої критики [19]. Важливим елементом пропагандистської кампанії Росії та деяких західних політиків (противників підтримки України у боротьбі з російською агресією) проти нашої держави є звернення до громадськості західних країн, основним меседжем якого є доведення начебто безцільності витрачання їх податків для надання допомоги Україні, оскільки ці кошти можуть бути розкрадені корумпованими українськими чиновниками.

Важливо зазначити, що, відзначаючи всі негативні наслідки корупційних злочинів для України під час війни, більшість експертів, тим не менш, вважають, що після перемоги корупційні ризики значно зростуть. Так, якщо індекс дестабілізаційного потенціалу корупційної загрози під час війни, на думку учасників проєкту, становить 3,56 (за максимального значення 5,00), то під час відбудови – 4,00. Так само, ймовірність реалізації цього потенціалу, на думку експертів, зросте з 3,51 під час воєнного стану до 4,27 – під час відбудови [1].

Це, у першу чергу, пов'язується із очікуванням надходження західної допомоги та виділенням значних коштів з бюджету країни на післявоєнне відновлення. Отже, зростання рівня корупції на фоні радикального зниження толерантності суспільства до цього явища (про що свідчать дані соціологічних опитувань), на думку експертів, призведе до зростання протестних настроїв у суспільстві та створить передумови для внутрішньополітичної дестабілізації.

Після корупційних ризиків найчастіше експерти згадували групу загроз, що стосуються проблематики **ефективності влади та стійкості державних інститутів**. Увага до цієї групи загроз зумовлена очевидною суперечністю: з одного боку, централізація влади – необхідна умова організації спротиву російській агресії та відновлення контролю над окупованими територіями; з іншого боку – саме успішна реформа децентралізації, що привела до формування сильних громад та локальних еліт, які стали виразниками інтересів цих громад, була одним з факторів, який сприяв стійкості України у перші місяці російського вторгнення [20]. На думку експертів, суть загрози – у згортанні реформи децентралізації, що неминуче призведе до конфліктів по лінії „центр – регіони”. Дестабілізаційний потенціал цієї загрози оцінюється на рівні 2,78 під час воєнного стану і 3,16 – під час відбудови, а ймовірність конфліктів між центром і регіонами зросте після закінчення війни з 2,11 до 3,36 [1]. Також високими є ризики, пов'язані з обмеженням процедур демократії. І якщо в умовах воєнного стану вони помірно загрожують дестабілізацією ситуації в країні (2,73), то під час відбудови можливі антидемократичні тенденції в внутрішній політиці можуть стати суттєвим фактором напруги (3,82) [1].

Також експерти вважають потенційними загрозами **зниження рівня компетентності працівників державного апарату**, домінування мотивів політичної доцільності, особистої лояльності, непотизму над професійними критеріями. Такі гіпотетичні явища призведуть до падіння довіри

суспільства до державної влади та руйнування національного консенсусу, який сформувався в Україні на фоні боротьби з російським вторгненням. Дестабілізаційний потенціал цієї загрози – 3,42 під час війни та 3,53 під час відбудови. А ймовірність реалізації сценарію – 2,64 під час війни та 3,84 під час відбудови [1].

Суттєвими також є загрози, які стосуються *горизонтальної дезінтеграції України*. Експерти вбачають ризики, пов'язані з потенційними конфліктами між різними групами українського суспільства. Така позиція, передусім, зумовлена двома факторами. По-перше, усвідомленням того, що попри високий рівень консолідації українців та домінування національної ідентичності над регіональною, етнічною, соціальною, мовною, конфесійною та іншими (що фіксується соціологами [21–23]) суперечності все ж об'єктивно існують, а війна додає нові. По-друге, очевидним є те, що РФ намагається максимально використовувати внутрішні суперечності, що існують в українському суспільстві, за допомогою інформаційних технологій, маніпулюючи настроями людей, поширюючи неправдиву інформацію та створюючи провокативний, дестабілізаційний контент [24]. Мета ворожих інформаційних кампаній, що ведуться в рамках наративу „найбільший ворог не в Кремлі”, – зниження рівня стійкості України, формування конфліктних середовищ та сюжетів, які відволікали б енергію українського суспільства на „взаємопоборювання”.

Експерти бачать потенціал дестабілізаційних загроз у конфліктах між новими великими групами в українському суспільстві, сформованими внаслідок війни. Зокрема, йдеться, щонайменше, про чотири групи: учасники війни та активно задіяні в допомозі армії; потерпілі від військових дій; внутрішньо переміщені особи; біженці до інших країн. Усередині цих груп також є поділи. Найсуттєвіші стосуються ставлення до війни („одні воюють – інші наживаються на війні”) та країни („одні ідентифікують себе з Україною – інші розраховують залишитися за кордоном чи емігрувати після скасування воєнного стану”).

Факторами ризику також є такі спричинені війною явища, як: розпад локальних громад на окупованих територіях; зміна соціальної структури громад на звільнених територіях; розрив сталих соціальних зв'язків; зміна економічної структури значної частини регіонів країни.

Також до зростання ризиків національній безпеці веде вимушене відтермінування на період після закінчення війни значної частини нерозв'язаних проблем внутрішньої політики. Зокрема – завершення реформи децентралізації, судової реформи, налагодження стійкої та відповідальної комунікації між владою і суспільством.

Крім того, війна загострила низку старих суперечностей. Найбільш помітна – на церковно-релігійному ґрунті. Так, *діяльність УПЦ (МП)* як інструменту російського впливу вважає загрозою з високим дестабілізаційним потенціалом (3,57 – під час воєнного стану та 3,71 – під час відбудови [1]) значна кількість експертів.

Висока увага експертів до ситуації довкола діяльності УПЦ (МП) частково зумовлена тим, що під час реалізації проєкту увага суспільства була прикута до подій, пов'язаних з завершенням договору оренди між УПЦ (МП) та заповідником „Києво-Печерська лавра” [25]. У цей період фіксувалося також зростання уваги всього суспільства до діяльності, статусу, перспектив УПЦ (МП). Так, згідно з даними опитування Київського міжнародного інституту соціології, у травні – червні 2023 року 66% респондентів висловилося за заборону УПЦ (МП), а ще 19% – за встановлення державного нагляду і контролю над її діяльністю. При цьому кількість прихильників заборони російської церкви в Україні значно зросла з грудня 2022 року (54%) [26].

Серед найсуттєвіших загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики було названо цілу низку ризиків, пов'язаних з *активністю інших потенційних провідників проросійського курсу в Україні*. Так, дестабілізаційний потенціал від діяльності проросійських політиків становить 3,13 під час воєнного стану та 3,31 – під час відбудови. При цьому експерти очікують зростання ймовірності реалізації цього потенціалу після закінчення війни – з 2,47 до 3,16 [1]. У відповідях експертів, зокрема, наголошувалося на тому, що політичні сили, які обиралися до Верховної Ради та органів місцевого самоврядування під проросійськими гаслами, у багатьох випадках продовжують свою роботу під іншими назвами чи в статусі позапартійних/позафракційних депутатів.

Також загрозою з високим дестабілізаційним потенціалом (3,44 під час воєнного стану та 3,62 під час відбудови) є збереження російських політичних, культурних, медійних впливів. Утім, на думку експертів, імовірність реалізації цього потенціалу не є найвищою, порівняно з іншими загрозами (2,87 під час воєнного стану та 3,22 під час відбудови) [1].

Досить значними є загрози національній безпеці, спричинені *демографічними втратами, депопуляцією, втратою людського капіталу*. Експерти відзначили, що суттєві ризики і під час війни, і після її завершення будуть зумовлені масовим від'їздом громадян України до інших країн. Зокрема, побоювання спеціалістів стосуються того, що тривала війна призведе до адаптації українців у країнах, у які вони виїхали після початку повномасштабного російського вторгнення. Ці побоювання підтверджуються даними соціологічних досліджень серед біженців. Так, згідно з результатами опитування, проведеного „Центром економічної стратегії” та дослідницькою агенцією Info Sapiens, станом на березень 2023 року декларували впевнений намір повернутися до України 49,7% біженців, а ще 24,3% стверджували, що „скоріш за все” повернуться [27]. При цьому автори дослідження зазначають, що „чим довше триватиме війна, тим більше людей адаптуються до життя за кордоном і не повернуться в Україну” [27].

Також експерти наголошують, що демографічні ризики національній безпеці зумовлені великою кількістю загиблих, знелюдненням окремих регіонів країни через воєнні дії, депопуляцією, зниженням народжуваності,

втратою звичного рівня та способу життя, погіршенням культурного рівня та емоційного стану громадян. Усе це веде до втрати соціального капіталу, нестачі трудових ресурсів. А також – до непрямих наслідків, таких як посилення патріархальних настроїв, поширення консервативних гендерних, вікових, соціальних стереотипів, радикальних політичних, релігійних, світоглядних концепцій, деструктивних моделей соціальної поведінки.

Ще одна досить велика група внутрішньополітичних загроз може бути означена як *нечіткість образу майбутнього України*. „Втома від війни” та наростання соціальної апатії є суттєвим ризиком (3,38 під час воєнного стану та 3,16 під час відбудови [1]). Утім, він значною мірою нівелюється збереженням загальнонаціонального консенсусу щодо необхідності перемоги як єдиної умови уникнення загрози знищення народу. Так, згідно з даними опитування Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, станом на червень 2023 року 93% громадян задекларували віру в перемогу (77% цілком упевнені і 16% скоріше впевнені) [28].

З іншого боку, і експерти проєкту НІСД, і респонденти соціологічних опитувань досить чітко артикулюють запит на формування образу майбутнього, стратегії відбудови та економічного розвитку як під час війни, так і, ще більшою мірою, у період після перемоги. Зокрема, 41% українців бачать загрозу в „відсутності чіткості і прозорості планів відбудови і стану їх виконання” [17]. При цьому вже формуються параметри суспільної дискусії щодо пріоритетів у процесі відбудови. Зокрема, за даними дослідження „Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період”, пріоритетами для країни після війни громадяни вважають розвиток медицини (50%), військової промисловості (46%), будівництва (43%), сільського господарства (38%), освіти і науки (34%) [18]. А жителі обласних центрів, опитані в рамках „Восьмого всеукраїнського муніципального опитування”, проведеного Соціологічною групою „Рейтинг” на замовлення американського Міжнародного республіканського інституту, вважають, що пріоритети відбудови має визначати місцева влада – від 39% у Києві до 58% у Луцьку – та самі жителі міста, селища чи громади: від 19% у Житомирі до 39% у Запоріжжі. Вважають, що пріоритети має визначати центр – від 15% у Сумах до 30% у Миколаєві [29].

Тобто, як на експертному, так і на суспільному рівні вже сформувався запит на серйозну дискусію щодо шляхів розвитку України після війни. Якщо головні побоювання пов'язані зі збереженням негативних явищ, які були притаманними довоєнній Україні (перш за все це стосується корупції), то головні сподівання – з модернізацією та відбудовою.

Специфіка експертного опитування полягає у тому, що воно дає можливість з'ясувати не тільки найбільш очевидні елементи досліджуваної проблеми (у цьому випадку – головні внутрішньополітичні загрози національній безпеці), а й потенційно значимі (фактори ризику, які ще не проявилися повною мірою). У відповідях учасників проєкту називались, як потенційні, загрози внутрішньополітичній стабільності: висока ймовірність політичних конфліктів; неефективна інформаційна політика та неякісна

„вертикальна” комунікація між владою і суспільством; руйнування інфраструктури; соціально-економічні проблеми; кіберзагрози; питання соціальної реінтеграції ветеранів; гендерно зумовлене насилля; зростання популярності ультраправих рухів; нелегальна міграція; міжнаціональні конфлікти; спричинені війною екологічні катастрофи та проблеми.

Загалом, середнє значення визначених експертами внутрішньополітичних загроз національній безпеці становить 2,94 під час воєнного стану та 3,32 під час відбудови. При цьому ймовірність реалізації потенціалу загроз, на думку спеціалістів, зростає з 2,81 під час воєнного стану до 3,41 під час відбудови. Після закінчення війни очікується помітна переорієнтація українського суспільства та політикуму на внутрішньополітичний порядок денний. У центрі уваги опиняться проблеми, які під час війни „відкладені”. А також – внутрішні проблеми, спричинені війною. Серед цих проблем будуть і ті, які мають значний дестабілізаційний потенціал.

Саме тому існує потреба в проведенні **державної політики, спрямованої на мінімізацію цих загроз**. Виходячи з розуміння цієї потреби, експерти проєкту запропонували ряд підходів, спрямованих на вдосконалення державної політики.

Наведемо ключові позиції з експертного опитування [1].

Антикорупційний напрям пропонується реалізувати з акцентом не тільки на протидії, а й на законодавчому унеможливленні умов для корупції, зокрема, на блокуванні будь-яких можливостей для інтеграції державного апарату та бізнесу. Ключові ролі в більш ефективній протидії корупції мають відіграти: завершення судової реформи; подальше посилення громадського контролю; залучення країн-донорів до контролю над використанням коштів на відбудову. Значні сподівання експерти покладають на відновлення електронного декларування.

Підвищення управлінської якості можливе за рахунок посилення ролі та компетенцій громадських рад, удосконалення механізмів доступу до інформації, завершення реформи децентралізації, налагодження комунікації між центром та регіонами, залучення громадян до управління на рівні громад, діджиталізації.

Протидія російським впливам має пріоритетне значення. В інформаційній сфері важливо не тільки протидіяти російській пропаганді, а й підтримувати постійний діалог між владою і суспільством, а також – робити кроки на зближення українського інформаційного поля з європейським: як за стандартами, так і за наповненням. Щодо організацій (політичних, громадських, релігійних), які реалізують в Україні проросійський курс, оптимальною є політика жорсткого контролю – аж до заборони.

Збереження єдності українського суспільства та запобігання наявним (але „відкладеним”) та новим розколам можливе за умови проведення політики, яка включала б соціально-економічну, інформаційну, просвітницьку складові. Важливо також знайти формат обговорення болісних проблем (повернення біженців, реінтеграція ветеранів, відновлення зруйнованих війною регіонів). Особливе значення має

реалізація консолідованої державної політики щодо ветеранів.

Протидія ризикам демографічної кризи має включати відповідальну та справедливу соціальну політику, створення умов для повернення до України громадян, що переїхали до інших країн, надання доступу дітям біженців до української освіти, проведення політики на стимулювання інвестицій в Україну.

Висновки. Проведене в рамках проєкту НІСД „Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Експертне опитування” вивчення внутрішньополітичних ризиків дає змогу дійти таких висновків:

1. Експертне опитування є ефективним інструментом наукового вивчення внутрішньополітичних проблем. У тому числі – питань, що стосуються актуальних та потенційних загроз національній безпеці. В умовах воєнного стану, коли значна частина внутрішньополітичного порядку денного перебуває поза актуальним дискурсом, саме експертні оцінки дозволяють отримати необхідний аналітичний, нарративний, прогнозний матеріал, який може бути використаний як у науковій сфері, так і безпосередньо в державному управлінні.

2. Оцінки учасників опитування, в цілому, корелюються з позиціями українського суспільства, зафіксованими соціологічними дослідженнями. Зокрема, і експерти, і респонденти опитувань називають ті самі головні загрози, а також чітко артикулюють необхідність проведення широкої дискусії щодо образу майбутнього України. Це дозволяє стверджувати, що в рамках проєкту НІСД було отримано загалом коректну оцінку дестабілізаційного потенціалу внутрішньополітичних загроз та ймовірності його реалізації, що було головною метою дослідження.

3. Ключовий висновок експертів проєкту – рівень внутрішньополітичних загроз зростає під час відбудови, порівняно з періодом воєнного стану [1]. У світлі цього висновку є потреба у проведенні державної політики, спрямованої не тільки на мінімізацію поточних внутрішньополітичних загроз, а й на створення умов для зменшення дестабілізаційного потенціалу ризиків у період відбудови.

4. Попри збереження в Україні консолідації суспільства в боротьбі з російською агресією та формування єдиної громадянської ідентичності, внутрішні „лінії розколу” зберігаються. А також – формуються нові. Ворог намагається використати ці об’єктивні фактори у своїх інтересах. Для протидії цим спробам важливо навіть в умовах війни вести якісний суспільний діалог щодо наявних проблем, спрямований на пошук порозуміння та мінімізацію негативних наслідків. Цей підхід має бути основним у реалізації внутрішньої політики як під час воєнного стану, так і в період відбудови.

5. Головні внутрішньополітичні ризики можуть бути мінімізовані за умов: проведення державної політики, яка базується на об’єктивних оцінках ситуації; підтримки широкої суспільної дискусії щодо пошуку шляхів збереження загальнонаціонального консенсусу; залучення громадського активу, експертної спільноти, науковців до пошуку механізмів зниження

ризиків; зменшення російських інформаційних впливів на українське суспільство; формування ключових елементів образу майбутнього України, який включав би чітку позицію щодо збереження європейського та євроатлантичного вибору, пріоритет прав людини, підтверджував курс на модернізацію країни за найкращими світовими стандартами.

Бібліографічні посилання *

1. Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Експертне опитування / авт. кол.: І. Павленко, В. Нагірний, В. Потапенко, Є. Малярєвський. Національний інститут стратегічних досліджень. 2023. 14 липня. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoyi-polityky?__cf_chl_tk=bqVq07IHqeLNwjBDjsdUFMu5HHtWM3VQ69keq7cdeSo-1690394771-0-gaNycGzNDKU
2. Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє та зовнішнє становище України”. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitichna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-0>
3. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України. Київ : Інтертехнологія, 2009. 272 с.
4. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. Київ : НІСД, 2016. 528 с.
5. Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища. Київ : НІСД, 2022. 532 с.
6. Резнікова О. Стратегічний аналіз безпекового середовища України. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2022. 8 вересня. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/strategichnyy-analiz-bezpekovooho-seredovishcha-ukrayiny>
7. Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики : матеріали круглого столу, 6 липня 2023 р., НІСД. URL: <https://niss.gov.ua/news/novyny-nisd/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoyi-polityky>
8. Brown H. Thinking about National Security: Defense and Foreign Policy in a Dangerous World. Boulder : Westview Press, 1983. 288 p.
9. Chandler D. Resilience and human security: The post-interventionist paradigm. *Security Dialogue*. 2012. No. 43 (3). P. 213–229.
10. Council of the European Union. Implementation Plan on Security and Defence. 14 November 2016. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/22460/eugs-implementation-plan-st14392en16.pdf>
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року „Про Стратегію національної безпеки України” : Указ Президента України від 14.09.2020. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
12. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с. URL: <https://ipien.gov.ua/publication/kryzy-politychnoho-rozvytku-v-ukraini-prychyny-zmist-i-sposoby-nivelivannia-2/>

* Уніфіковані локатори ресурсів (URL-адреси) в бібліографічному списку посилань наведені за датою надходження рукопису статті до редакції.

13. Акімова Л. М. Механізм державного управління забезпеченням економічної безпеки України. Київ, 2018. 323 с.

14. Гулай В. Внутрішньополітична безпека України крізь призму концептуалізації гібридних викликів та загроз (2014–2018 рр.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 119–126.

15. Омельченко С. В. Політична безпека: внутрішньополітичні ризики та загрози. *Політикус*. 2021. Вип. 6. С. 49–53. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/14722/1/Omelchenko.pdf>

16. Горбатенко В., Петренко І. Метод „Делфі” та специфіка його застосування у прогнозних розробках. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 174–182. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/horbatenko_metod.pdf

17. Як відбудувати Україну – соціологічне опитування громадян та представників бізнесу. *Transparency International Ukraine*. 2023. URL: <https://ti-ukraine.org/research/yak-vidbudovuvaty-ukrayinu-sotsiologichne-opytuvannya-gromadyan-ta-predstavnykiv-biznesu>

18. Формула стійкості України: основні складові під час війни та у поствоєнний період (6–11 червня 2023 р.). *Соціологічна група „Рейтинг”*. 2023. 27 червня. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraine_s_resilience_formula_the_essential_components_during_war_and_post-war_6_11_june_2023.html

19. Ващук Р. Що було не так із західною підтримкою реформ в Україні. *Teksty.org.ua*. 2020. 19 листопада. URL: <https://texty.org.ua/articles/102336/sho-bulo-ne-tak-z-zahidnoyu-pidtrymkoju-reform-v-ukrayini-i-chomu-ce-zakinchylos-zelenskym-lekciya-kolyshnoho-posla-kanady-romana-vashuka/?fbclid=IwAR0UtUS1E9m7N6rR-LuoKhk9vBbWQQdY8yZtrEqkhBNWwpstoRUTfVkJXZs>

20. Путін не має шансів підірвати Україну зсередини – Ганущак. *Громадське радіо*. 2022. 13 квітня. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynuu-marafon/putin-ne-maie-shansiv-pidirvaty-ukrainu-zseredyny-hanushchak>

21. Показники національно-громадянської української ідентичності. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2022. 16 серпня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=9>

22. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022 р.). *Соціологічна група „Рейтинг”*. 2022. 23 серпня. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html

23. Зовнішньополітичні орієнтації громадян України, оцінка зовнішньої політики влади, ставлення до іноземних держав та політиків (лютий – березень 2023 р.). *Разумков центр*. 2023. 4 квітня. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitychni-orientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r>

24. Кондрат А. Які фейки поширювала Росія про Україну впродовж війни? *Свідомі*. 2023. 17 лютого. URL: <https://svidomi.in.ua/page/yaki-feiky-poshyriuvavali-rosiia-pro-ukrainu-vprodovzh-viiny>

25. Заповідник „Києво-Печерська лавра” розриває договір оренди з УПЦ (МП). *Радіо Свобода*. 2023. 10 березня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lavra-rozruvaje-dohovir-z-upc-mp/32312410.html>

26. Якою має бути політика влади щодо Української Православної Церкви (Московського Патріархату) : результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2023. 15 червня. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=1>

27. Михайлишина Д. Що стимулюватиме українських біженців повернутися додому. *Економічна правда*. 2023. 20 березня. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/03/20/698183>

28. Аналітичний звіт за підсумками опитування „Війна, мир, перемога, майбутнє”. Фонд „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. 2023. 28 липня. URL: <https://dif.org.ua/article/analitichniy-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-viyna-mir-peremoga-maybutne>

29. Муніципальне опитування IRI: більшість населення вірить у краще майбутнє, схвалює якість послуг місцевої влади та не планує покидати свої міста. *IRI Міжнародний республіканський інститут*. 2023. 30 червня. URL: <https://iri.org.ua/survey/munitsypalne-opytuvannya-iri-bilshist-naselennya-viryt-u-krashchemaybutnye-skhvaluyue>

References

1. Analiz zahroz natsionalnii bezpetsi u sferi vnutrishnoi polityky. Ekspertne opytuvannya / avt. kol.: I. Pavlenko, V. Nahirnyi, V. Potapenko, Ye. Maliarevskiy. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 2023. 14 lypnia. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoi-polityky?__cf_chl_tk=bqVq07IHqeLNwjBDjdsUFMu5HHtWM3VQ69keq7cDsSo-1690394771-0-gaNycGzNDKU (Analysis of threats to national security in the sphere of internal policy. Expert poll).

2. Analitichna dopovid do shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy „Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy”. URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitichna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-0> (Analytical report on the annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine „On the internal and external situation of Ukraine”).

3. Horbulin V. P., Kachynskiy A. B. *Zasady natsionalnoi bezpeky Ukrainy*. Kyiv : Intertekhnolohiia, 2009. 272 s. (Fundamentals of national security of Ukraine).

4. Vlasniuk O. S. *Natsionalna bezpeka Ukrainy: evoliutsiia problem vnutrishnoi polityky*. Kyiv : NISD, 2016. 528 s. (National security of Ukraine: the evolution of internal policy problems).

5. Reznikova O. *Natsionalna stiikist v umovakh minlyvoho bezpekovoho seredovyscha*. Kyiv : NISD, 2022. 532 s. (National resilience in the changing security environment).

6. Reznikova O. *Stratehichniy analiz bezpekovoho seredovyscha Ukrainy. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. 2022. 8 veresnia. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/stratehichniy-analiz-bezpekovoho-seredovyscha-ukrayiny> (Strategic analysis of Ukraine's security environment).

7. Analiz zahroz natsionalnii bezpetsi u sferi vnutrishnoi polityky : materialy kruhloho stolu, 6 lypnia 2023 r., (NISD). URL: <https://niss.gov.ua/news/novyny-nisd/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoi-polityky> (Analysis of threats to national security in the sphere of domestic policy).

8. Brown H. *Thinking about National Security: Defense and Foreign Policy in a Dangerous World*. Boulder : Westview Press, 1983. 288 p.

9. Chandler D. Resilience and human security: The post-interventionist paradigm. *Security Dialogue*. 2012. No. 43 (3). P. 213–229.

10. Council of the European Union. *Implementation Plan on Security and Defence*. 14 November 2016. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/22460/eugs-implementation-plan-st14392en16.pdf>

11. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku „Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy” : Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 14.09.2020. No. 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 14, 2020 „On the National Security Strategy of Ukraine”).

12. Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny, zmist i sposoby niveliuvannia : monohrafiia / avt. kol.: H. I. Zelenko (kerivnyk, nauk. red.), R. V. Balaban, S. H. Brekhar'ia, L. L. Kyianytsia, O. Yu. Kondratenko, N. V. Kononenko, T. M. Liashenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2022. 352 s. URL: <https://ipiend.gov.ua/publication/kryzy-politychnoho-rozvytku-v-ukraini-prychyny-zmist-i-sposoby-niveliuvannia-2/> (Crises of political development in Ukraine: causes, content and methods of leveling).

13. Akimova L. M. Mekhanizm derzhavnoho upravlinnia zabezpechenniam ekonomichnoi bezpeky Ukrainy. Kyiv, 2018. 323 s. (The state management mechanism for ensuring the economic security of Ukraine).

14. Hulai V. Vnutrishnopolitychna bezpeka Ukrainy kriz pryzmu kontseptualizatsii hibrnykh vyklykiv ta zahroz (2014–2018 rr.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2018. Vyp. 8. S. 119–126. (Internal political security of Ukraine through the prism of conceptualizing hybrid challenges and threats. 2014–2018).

15. Omelchenko S. V. Politychna bezpeka: vnutrishnopolitychni ryzyky ta zahrozy. *Politykus*. 2021. Vyp. 6. S. 49–53. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/14722/1/Omelchenko.pdf> (Political security: internal political risks and threats).

16. Horbatenko V., Petrenko I. Metod „Delfi” ta spetsyfika yoho zastosuvannia u prohnoznykh rozrobkakh. *Politychnyi menedzhment*. 2008 r. No. 6. S. 174–182. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/horbatenko_metod.pdf (The „Delphi” method and the specifics of its application in predictive development).

17. Yak vidbuduvaty Ukrainu – sotsiologichne opytuvannia hromadian ta predstavnykiv biznesu. *Transparency International Ukraine*. 2023. URL: <https://ti-ukraine.org/research/yak-vidbudovuvaty-ukrayinu-sotsiologichne-opytuvannya-gromadyan-ta-predstavnykiv-biznesu> (How to rebuild Ukraine – sociological survey of citizens and business representatives).

18. Formula stiiikosti Ukrainy: osnovni skladovi pid chas viiny ta u postvoiennyi period (6–11 chervnia 2023 r.). *Sotsiologichna hrupa „Reitynh”*. 2023. 27 chervnia. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraine_s_resilience_formula_the_essential_components_during_war_and_post-war_6_11_june_2023.html (Ukraine's stability formula: main components during the war and in the post-war period).

19. Vashchuk R. Shcho bulo ne tak iz zakhidnoi pidtrymkoi reform v Ukraini. *Teksty.org.ua*. 2020. 19 lystopada. URL: <https://texty.org.ua/articles/102336/sho-bulo-ne-tak-z-zahidnoyu-pidtrymkoyu-reform-v-ukrayini-i-chomu-ce-zakinchylos-zelenskym-lekciya-kolyshnoho-posla-kanady-romana-vashuka/?fbclid=IwAR0UtUS1E9m7N6rR-LuoKhk9vBbWQQdY8yZtrEqkBNWwpstoRUTfVkZXZs> (What was wrong with Western support for reforms in Ukraine).

20. Putin ne maie shansiv pidirvaty Ukrainu zseredyny – Hanushchak. *Hromadske radio*. 2022. 13 kvitnia. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyna-informatsiynny-marafon/putin-ne-maie-shansiv-pidirvaty-ukrainu-zseredyny-hanushchak> (Putin has no chance of undermining Ukraine from the inside).

21. Pokaznyky natsionalno-hromadianskoi ukrainskoi identychnosti. *Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii*. 2022. 16 serpnia. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=9> (Indicators of Ukrainian national-civic identity).

22. Simnadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm.

Tsinnosti (17–18 serpnia 2022 r.). *Sotsiologichna hrupa „Reitynh”*. 2022. 23 serpnia. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (Seventeenth National Poll: Identity. Patriotism. Values).

23. Zovnishnopolitychni oriientatsii hromadian Ukrainy, otsinka zovnishnoi polityky vlady, stavlennia do inozemnykh derzhav ta politykiv (liutyi – berezen 2023 r.). *Razumkov tsentr*. 2023. 4 kvitnia. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/zovnishnopolitychni-oriientatsii-gromadian-ukrainy-otsinka-zovnishnoi-polityky-vlady-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-ta-politykiv-liutyi-berezen-2023r> (Foreign policy orientations of citizens of Ukraine, evaluation of the government's foreign policy, attitude towards foreign countries and politicians).

24. Kondrat A. Yaki feiky poshyriuvala Rosiia pro Ukrainu vprodovzh viiny? *Svidomi*. 2023. 17 liutoho. URL: <https://svidomi.in.ua/page/yaki-feiky-poshyriuvala-rosiia-pro-ukrainu-vprodovzh-viiny> (What fakes was spread by Russia about Ukraine during the war?).

25. Zapovidnyk „Kyievo-Pecherska lavra” rozryvaie dohovor orendy z UPTs (MP). *Radio Svoboda*. 2023. 10 bereznia. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-lavra-rozryvaje-dohovor-z-upc-mp/32312410.html> (Reserve „Kyiv-Pechersk Lavra” terminates the lease agreement with the Ukrainian Orthodox Church (MP)).

26. Yakoiu maie buty polityka vlady shchodo Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy (Moskovskoho Patriarkhatu) : rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 26 travnia – 5 chervnia 2023 roku. *Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii*. 2023. 15 chervnia. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=1> (What should be the policy of the authorities regarding the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate)).

27. Mykhailyshyna D. Shcho stymuliuvatyme ukrainskykh bizhentsiv povernutysia domomu. *Ekonomichna pravda*. 2023. 20 bereznia. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/03/20/698183/> (What will encourage Ukrainian refugees to return home).

28. Analitychnyi zvit za pidsumkamy opytuvannia „Viina, myr, peremoha, maibutnie”. *Fond „Demokratychni initsiatyvy” imeni Ilka Kucheriva*. 2023. 28 lypnia. URL: <https://dif.org.ua/article/analitichnyy-zvit-za-pidsumkami-opituvannya-viynamir-peremoga-maybutne> (Analytical report based on the results of the „War, Peace, Victory, Future” survey).

29. Munitsypalne opytuvannia IRI: bilshist naseleennia viryt u krashche maibutnie, skhvaliue yakist posluh mistsevoi vlady ta ne planue pokydaty svoi mista. *IRI Mizhnarodnyi respublikanskyi instytut*. 2023. 30 chervnia. URL: <https://iri.org.ua/survey/munitsypalne-opytuvannya-iri-bilshist-naseleennya-viryt-u-krashche-maybutnye-skhvalyuye> (IRI municipal poll: the majority of the population believes in a better future, approves of the quality of local government services and does not plan to leave their cities).

Стаття надійшла до редакції 25.08.2023